

94: 355.21 (477. 4/.51) «17/18» (=411.16)

Трофімук Тетяна

**РЕКРУТСЬКІ НАБОРИ ЄВРЕЇВ У БАТАЛЬЙОНИ
ВІЙСЬКОВИХ КАНТОНІСТІВ У РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ XIX ст.:
АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ**

У статті зроблено спробу комплексного висвітлення участі єврейського населення у комплектуванні російської армії XIX ст. Зокрема висвітлено роль євреїв у формуванні інституту військових кантоністів. Охарактеризовано специфіку та особливості рекрутських наборів єврейських дітей. Проаналізовано нормативно-правову базу залучення їх до військової служби у спеціальні батальйони кантоністів.

Ключові слова: кантоністи, військова повинність, рекрутський набір, єврейська громада, Російська імперія.

В статье сделана попытка комплексного освещения участия еврейского населения в комплектовании русской армии XIX в. В частности освещена роль евреев в формировании института военных кантонистов. Дана характеристика специфике и особенностям рекрутских наборов еврейских детей. Проанализировано правовую базу привлечения их к военной службе в специальные батальоны кантонистов.

Ключевые слова: кантонисты, воинская повинность, рекрутский набор, еврейская община, Российская империя.

The article attempts a comprehensive coverage of the participation of the Jewish population in the composition of the Russian army of the nineteenth century. In particular, it highlighted the role of Jews in the formation of the institute military kantonists. It haracterized the specific features and recruit sets of Jewish children. The regulatory framework was analyzed to attract them to military service in special battalions of kantonists.

Key words: kantontonists, military duty, recruit set, the Jewish community, the Russian Empire.

Актуальність теми. В умовах становлення та розвитку сучасної військової системи України актуалізується вивчення історичного досвіду у цій сфері інших держав, зокрема Російської імперії. Рекрутська повинність була основою для формування та функціонування царської армії від початку XVIII і до середини 70-х рр. XIX ст. До її складу входила низка військових формувань та спеціальна система підготовки неповнолітніх дітей до військової служби. Інститут військових кантоністів відіграв важливу роль у системі комплектування російської армії, будучи фактично основним джерелом поповнення збройних сил держави. Крім того, він був базою з підготовки унтер–офіцерів та спеціалізованих технічних кадрів. Не зважаючи на незначну чисельну кількість єврейських кантоністів у порівнянні з кантоністами християнського походження, вони відіграли важливу роль у його формуванні. Це підтверджує і той факт, що у багатьох історіографічних дослідженнях термін «кантоністи» асоціюється із «миколаївською армією єврейських дітей».

Без дослідження інституту кантоністів не можливо об'єктивно висвітлити як історію військових формувань Російської імперії, так і загалом розкрити соціально–економічне та політичне обличчя Росії та значної частини українських земель, що входили до її складу у XIX ст.

Історіографія проблеми. Єврейській історії присвячена значна кількість досліджень, але проблема рекрутської повинності та інститут єврейських військових кантоністів знайшли у них недостатнє відображення. У радянській історіографії проблема кантоністів, процес їх навчання і виховання розглядалась лише побіжно, у зв'язку з вивченням тих або інших аспектів соціально–економічної чи військової історії Росії. Значна кількість дослідників

завичай торкалась цієї тематики у контексті вивчення історії військових поселень [1; 2; 10; 8]. Проте частина істориків, у сферу зацікавлень яких увійшли питання формування та функціонування військових поселень, у окремих пунктах також звернулась до історії кантоністів. Так, наприклад, Л. П. Богданов у своїй праці «Военные поселения в России» [3], зробив спробу показати процес створення інституту кантоністів, систему їх навчання та виховання. На думку автора, даний військовий інститут був одним з головних інструментів в досягненні заповітної мрії самодержавства: «відокремити армію від основної маси народу шляхом її переходу на самоукомплектування» [3, с. 79]. Проте у цій роботі висвітлено зародження інституту кантоністів, адже дослідник акцентував свою увагу лише на перших кроках влади у напрямку його формування.

До питання військових поселень на українській території звернулась Т. Д. Липовська, котра намагалася показати динаміку соціально–економічного і правового становища військових поселенців впродовж функціонування поселених округів кавалерії в Слобідсько–Українській, Катеринославській і Херсонській губерніях [14]. В її роботі, окрім аналізу господарської діяльності, чисельності військових поселенців, визначено економічну невідповідність військових поселень, а також прослідковано зміни у кількісному відношенні військових кантоністів у ескадронних та полкових школах з 1817 по 1857 рр. [14, с. 51–57].

У сучасній українській історіографії проблема соціально–економічного становища кантоністів в окремих військових поселеннях частково розглянута у працях В. Л. Цубенко [34] та О. О. Колєватов [12].

Значний внесок у розробку історії військових кантоністів російської армії здійснив сучасний дослідник К. М. Ячменіхін. Ним була зроблена спроба визначити місце кантоністів у системі комплектування військових поселень та російської армії загалом. На відміну від попередніх дослідників, автор комплексно зумів показати еволюцію цього інституту, враховуючи не тільки дітей військових поселенців, але і солдатських дітей. Проте зважаючи на те, що дослідник ставив за основну мету комплексний аналіз проблеми, пов'язаної, передусім, з історією військових поселень, інститут військових кантоністів висвітлено ним лише у зв'язку з іншими категоріями військових поселенців [36].

Вперше до комплексного вивчення історії військових кантоністів російської армії з 1797 р. до середини 30-х рр. XIX звернувся В. К. Ячменіхін. Вчений у своєму дисертаційному дослідженні прослідкував процес становлення та розвитку цього інституту, охарактеризував систему підготовки військового резерву у кінці XVIII – на початку XIX ст. та вказав на роль військових поселень у комплектуванні армії. Також йому вдалося розкрити особливості побуту та навчання кантоністів у військових підрозділах і спеціальних школах [35].

Проте вищезазначені історики розглядали інститут військових кантоністів російської армії загалом і практично не акцентували увагу на його етнічних особливостях, у тому числі й на підготовку до військової служби у спеціальних школах та загонах представників єврейського народу. Виключення складають роботи американського дослідника Йохана Петровського–Штерна, котрий зобразив процес виконання євреями рекрутської повинності через призму їхнього військового побуту, навчання та служби [32]. Дослідник розглянув військову і національну проблематику в широкому соціокультурному контексті через літературні образи єврейських солдат у російській армії, вказав на ставлення військових міністрів і полкових командирів до представників етнічних груп, участь євреїв у військових баталіях. Також окремим аспектом у його роботах розглянуто побут євреїв у батальйонах кантоністів, частково охарактеризовано процес їх навчання та підготовки до служби у армії.

Мета представленої розвідки – проаналізувати процес виникнення інституту військових кантоністів, що був невід'ємною складовою російської армії у 1805–1856 рр., а також вказати на особливості та процес його поширення серед єврейських громад.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Слово «kantonist» походить з німецької мови і трактується як «військовозобов'язаний», а на

французькій – звучить як «округ». У Пруссії в 1733–1813 рр. кантоністами називали військовозобов'язаних (рекрутів) котрі мали проходити військову службу в одному з округів (на той час існувало 35 кантонів), кожен з яких комплектував свій полк [15, с. 352].

У Росії цей інститут був започаткований у 1721 р., коли при військових гарнізонах з'явилися спеціальні школи, де навчались солдатські діти. У 1719 р. було введено подушний податок та здійснено народний перепис населення, під час якого виявилось, що сини нижчих військових чинів не були включені до подушного реєстру, внаслідок чого і утворилась верства солдатських дітей. Ця обставина спонукала уряд вжити заходи для чіткого визначення їхнього правового статусу та місця у соціальній структурі суспільства [15, с. 55].

До царської армії часто потрапляли одружені чоловіки. Після зарахування у рекрути, сім'я солдата звільнялась від кріпосної залежності і переходила у відання військового відомства. Значна частина нижчих чинів вже під час служби створювала сім'ї або ж «приживала» незаконних дітей. Такі солдати, постійно перебуваючи на службі і отримуючи мізерну зарплату, не могли піклуватися про свої родини. Цей обов'язок брала на себе держава, маючи на меті, залучити такі сім'ї до «суспільно-корисної» праці [7, с. 202]. Солдатські дружини отримували спеціальний пайок, а сини з 1758 р., досягнувши 7–14-річного віку, обов'язково направлялись у спеціальні школи для військової підготовки до служби в армії. Спочатку вони вивчали граматику, а пізніше – найбільш здібні учні освоювали основи військової служби (фортифікацію, артилерію, діловодство, музику і т.п.), а слабші – займалися столярством, ковальством та іншими ремеслами, що були необхідними для підтримки регулярних військ у тилу [35, с. 57].

Наприкінці XVIII ст. гарнізонні школи були перейменовані у військово–сирітські відділення. У 1805 р. внаслідок реорганізації вони перетворилися на школи кантоністів [13, с. 80]. Наступним етапом стало перетворення у 1827 р. цих шкіл у напівроти, роти та батальйони кантоністів [24, с. 750–751].

Фактично у кожному губернському місті впродовж 1826–1856 рр. було створено військові формування кантоністів. Солдатські сини відразу після народження записувалися до місцевої школи кантоністів. Певний час вони залишались у родині, які отримували на них державну допомогу у розмірі 3 рублів на рік. Потім, згідно «Положення про військових кантоністів», яке вступило в дію у 1823 р., діти, яким виповнилося 12 років, мали прямувати у найближчі військові відділення, поповнюючи загони кантоністів та повністю переходячи на державне забезпечення [35, с. 62].

З цього часу назва «кантоністи» закріпилася за усіма неповнолітніми синами рекрутів та військових поселенців. У наступні роки до цієї категорії почали зараховувати дітей кримінальних та політичних засланих, циган [29, с. 149], польських повстанців [29, с. 831], обер–офіцерів, шляхтичів, котрі не довели своє походження [22, с. 268], бездомних [27, с. 135], в'язнів [5, с. 679], розкольників і малолітніх злочинців [23, с. 300]. Така мотивація влади мала політичний та релігійний характер.

Після прийняття у 1827 р. «Статуту рекрутської повинності та військової служби євреїв» [33, с. 721–741], інститут військових кантоністів з рядом особливостей поширився і на євреїв. На відміну від християн, яких приймали на військову службу з 18 років, цей документ узаконював зарахування у малолітні рекрути єврейських підлітків з 12 років: «Євреїв, котрих надаватиме громада при рекрутських наборах, повинні бути віком від 12 до 25 років» [33, с. 728]. Це положення доповнювала 74 стаття: «Малолітні євреї, (тобто до 18 років), направляються у спеціальні заклади, засновані для підготовки до військової служби» [32, с. 733].

Батальйони християн–кантоністів складались із дітей солдат, що перебували на дійсній військовій службі. А от кантоністів–євреїв набирали не лише з солдатських дітей, а й з інших соціальних верств. На думку деяких дослідників, такі заходи можна пояснити тим, що владі було набагато легше трансформувати світогляд єврейських підлітків, ніж зламати

переконання дорослих чоловіків [11].

Про наміри християнізації юдейського населення, шляхом залучення єврейських чоловіків до несення військової служби, а підлітків до проходження навчання у батальйонах кантоністів, свідчить прийнятий у 1839 р. указ. Згідно нього влада офіційно надавала можливість євреям–рекрутам, що виявлять бажання, «прийняти християнську віру» [20, с. 15–16]. За це єврейські кантоністи отримували грошову винагороду із державної казни у розмірі 25 рублів асигнаціями [16, с. 82].

Микола I вимагав присилати йому щомісячні рапорти про кількість навернених у православ'я євреїв–кантоністів. Цар нагороджував орденами та відзнаками командирів військових батальйонів, котрим вдавалось «навернути у християнство» більшу кількість юдеїв, та критикував тих, хто відставав у цій справі. На рапортах про хрещення він власноручно писав у свої резолюції: «дуже мало», «не задоволений через малу успішність навернення в православ'я». А на повідомленнях про хрещення великої кількості єврейських підлітків цар зазвичай писав: «Слава Богу!» [11]. За підрахунками М. Станіславського у миколаївську епоху було охрещено близько 30 тис. євреїв, з яких лише 5 тис. прийняли православ'я добровільно [37, с. 18].

«Статут рекрутської повинності та військової служби євреїв» надавав право єврейській громаді «віддавати в рекрути будь–якого єврея у будь–який час через невиконання податків, бродяжництво та інші безчинства» [33, с. 734]. Ця норма привела до зловживань та несправедливих дій кагальних під час проведення рекрутських наборів. Вони, як правило, віддавали до війська малолітніх дітей аби уникнути сплати податків за родини, що втрачали годувальника після зарахування до армії глави сім'ї. Зазвичай це були діти сиріт, вдів, бідняків і навіть 7–10 років, яких після присяги декількох членів громади визнавали 12–ти річними [9, арк. 1]. За оцінкою деяких зарубіжних дослідників з 1827 по 1854 рр. на військову службу до російської армії потрапило близько 70 тисяч євреїв, з них 50 тис. – були діти [37, с. 19].

Доповненням до Статуту 1827 р. були «Додаткові правила про рекрутську повинність євреїв». Згідно цього указу, на єврейських солдат поширився обов'язок, на рівні з солдатами–християнами, віддавати своїх дітей у батальйони кантоністів: «Що стосується їхніх дітей чоловічої статі, то усі: а) ті, які будуть ними прижиті під час служби у нижчих військових чинах; б) ті, які будуть прижиті після відставки із служби, але перед тим, як їхні батьки, вступають у якесь звання, згідно наданих євреям привілеїв, котрі перебувають на військовій службі; с) ті, які народились від єврейок, що лишилися вагітними від своїх чоловіків при здачі їх у рекрути; д) ті, котрі будуть незаконно прижиті жінками і вдовами євреїв, які перебувають на військовій службі, а також їхніми неодруженими дочками, чи дочками їх дочок, до їх одруження, – вважаються військовими кантоністами і забираються на рівні з іншими дітьми нижчих військових чинів у батальйони військових кантоністів і надходять на службу на основі загальних правил» [37, с. 19].

Впродовж 30–50-х рр. XIX ст. було прийнято ряд нормативно-правових актів, які значно розширили соціальну базу поповнення кантоністів євреями. Так, наприклад, закон 1837 р. зобов'язував віддавати у рекрути малолітніх членів родин, які відбували заслання у сибірських губерніях [6, с. 324–325]. Іншим документом імператор офіційно дозволяв солдатам єврейського походження мати жінок та дітей за умови, якщо вони не носитимуть традиційний одяг і записуватимуть синів у батальйони військових кантоністів [19, 68]. Навіть якщо одружений рекрут, ідучи на службу, розлучувався із дружиною, то дітей, яких вона народжувала до іншого заміжжя, вважали незаконнонародженими і вони мали підпорядковуватися військовому відомству [30, с. 123].

Після зарахування у рекрути на єврейських дітей чекало нелегке життя, адже для кожного кантоніста, відірваного від звичного для нього середовища «російська мова була китайською грамотою [...]; він різко змінював об'єми ніжної матері на суворі руки солдата–

дядька; переходив від учнівської парти до військової витяжки й муштри; після дитячих різок він відразу, без будь-яких поступових переходів, підлягав солдатським палкам та постійним побоям» [4, с. 21]. Саме тому керівництво єврейських громад постійно домогалось скасування цього військового інституту. Але лише після смерті Миколи I у 1856 р. був прийнятий указ, що значною мірою полегшив виконання військової повинності єврейським населенням. У ньому було зазначено: «Бажаючи полегшити для євреїв виконання рекрутської повинності, наказуємо: 1) рекрутів із євреїв стягувати на рівні з іншим населенням [...]; 2) рекрутів з євреїв приймати такого ж віку та фізичних якостей, які визначені для інших груп населення і через це скасувати зарахування на військову службу неповнолітніх» [18, с. 807–808].

Іншим маніфестом Олександр II дозволив рідним, опікунам та знайомим забирати до себе дітей, що перебували у школах кантоністів [17, с. 795]. Для регулювання процесу повернення додому єврейських підлітків, що підлягали військовому відомству, було видано окремий закон. Кантоністів-юдеїв, для продовження їхнього виховання до двадцятирічного віку (до часу вступу на військову службу у діючу армію), відпускали з батальйонів за проханням батьків та родичів. А також за умови, що будуть дотримуватись наступні правила: «1) Кантоністам із євреїв, відправлених до батьків і родичів на виховання до двадцятирічного віку, надавати спеціальні квитки, у яких пояснювати а) куди саме і до якого терміну кантоніст має бути представлений, після досягнення вказаного віку і б) що кантоніст без відома поліції і командира гарнізонного батальйону, не має права перейти у інше місце проживання. 2. Про кантоністів, які будуть звільнені, керівництву військових училищ повідомити місцевій поліції, а також командирам гарнізонних батальйонів, надавши іменні списки, з зазначенням тих термінів, коли кантоністи мають бути представлені на службу. Разом із списками командирам гарнізонних батальйонів відсилати й усі інші письмові дані про звільнених кантоністів, а потім із списків училищ їх взагалі виключати. 3. Після досягнення двадцятирічного віку, тих кантоністів, які будуть представлені у місцеві гарнізонні батальйони, направляти на ту службу, до якої вони виявляться придатними згідно розпорядженню інспекторського департаменту» [31, с. 690].

Дітей солдат і матросів з нехристиян, котрі знаходячись у військовому відомстві прийняли християнство, заборонялось повертати своїм батькам або родичам, якщо ті продовжували сповідувати не християнську релігію, проте їх могли прийняти на утримання християни [17, с. 795]. Окрім того, частині кантоністів-вихрестів було дозволено вступати на навчання до училищ військового відомства, що були утворені внаслідок реорганізації батальйонів колишніх стрілецьких навчальних полків та закладів військових кантоністів. Проте це стосувалось лише тих єврейських підлітків, котрі дійсно утвердились у християнстві і були «здоровими, здатними продовжити навчання і привертати до себе увагу своєю гарною поведінкою» [28, с. 60].

Деякі із груп єврейських кантоністів, що проходили «військові навчання» при окремих міністерствах, під час свого звільнення, інколи теж отримували привілеї. Так, наприклад, кантоністи-євреї, котрі були підпорядковані міністерству шляхів сполучення, звільняючись із цього відомства для зарахування у податні стани тих губерній, звідки походили їхні батьки чи вихователі, отримували право користуватися пільгою при сплаті податків до двадцятирічного віку і отримувати із казни грошову допомогу. Цей закон також забороняв повертати до батьків юдеїв малолітніх вихрестів [26, с. 584].

Результатом скасування інституту кантоністів стало те, що менше ніж через рік кількість малолітніх рекрутів не перевищувала третини їх штатного укомплектування і саме тому у 1858 р., замість батальйонів, напівбатальйонів, дивізій і рот кантоністів, було відкрито 20–25 училищ військового міністерства [15, с. 353].

Висновок. У XVIII–XIX ст. російська армія формувалась на основі рекрутської повинності. Вона включала у себе ряд інститутів, аналогії яким практично не зустрічається у

жодній країні. Серед них варто виділити інститут військових кантоністів, який еволюціонував з 1805 по 1856 рр. від гарнізонних шкіл до спеціальних учбових закладів для підготовки неповнолітніх юнаків до військової служби. Із залученням єврейського населення у 1827 р. до виконання військової повинності, цей інститут поширився і на них. Не зважаючи на те, що у чисельному співвідношенні кількість кантоністів юдейського віросповідання, порівняно із християнами, була значно меншою, єврейські діти відіграли помітну роль у формуванні інституту військових кантоністів російської армії XIX ст., внісши у його обличчя ряд специфічних рис. Про це свідчить і той факт, що для комплектування військових батальйонів єврейськими дітьми, було розроблено окрему нормативно-правову базу, яка у 30–50-х рр. XIX ст. постійно доповнювалась. Це пояснюється бажанням російської влади використати цей інститут для християнізації юдеїв.

Джерела та література

1. Ананьев В. А. Военные поселения в России (1810-1857 гг.): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07. 00. 02 «Отественная история» / В. А. Ананьев. – Л., 1989. – 18 с.
2. Блашков Ю.А. Социальное и экономическое положение пахотных солдат Витебской и Могилевской губерний (30–50-е годы XIX в.) // Роль крестьянства в социально-экономическом развитии общества. – Минск, 1984.–С. 78–86.
3. Богданов Л.П. Военные поселения в России / Л. П. Богданов. – М. : АИО «Принт», 1992. – 89 с.
4. Богров Г. Похождение Ерухима. Рассказ из жизни кантониста / Г. Богров. – Одесса : Книгоиздательство Шермана. – 100 с.
5. Высочайше утвержденное положение об арестантских ротах инженерного ведомства. 1833. Ноября 19 // Полное собрание законов Российской Империи (далі ПСЗРИ). Собрание второе. – СПб., 1834. – Т. VIII. – № 6584. – С. 675–690.
6. Высочайше утвержденные правила, заключающие в себе меры против переселения евреев в Сибирские губернии и для уменьшения числа поселенных уже в Сибири евреев // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1838. – Т. XII. – № 10242. – С. 324–325.
7. Гессен Ю. История еврейского народа в России: В 2-х т. – Т. 2. // Ю. Гессен. – Ленинград: Государственная типография аренд. Л. Я. Гинзбург, 1927. – 236 с.
8. Давыдов Б.Б. Военные поселения в России первой половины XIX века в оценках современников : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07. 00. 02 «Отественная история» / Б. Б. Давыдов. – М., 1994. – 24 с.
9. Державний архів Житомирської області. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 19. – 34 арк.
10. Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07. 00. 02 «Отественная история» / Т. Н. Кандаурова. – М., 1990. – 25 с.
11. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев [Электронный ресурс] / Феликс Кандель. – Режим доступа : http://www.chassidus.ru/library/history/kandel/2_7.htm.
12. Колеватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Колеватов. – Чернігів, 2007. – 18 с.
13. Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I / Х. Коробков // Еврейская Старина. – 1913. – № 1. – С. 80–81.
14. Липовская Т.Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817–1857 гг. – Днепропетровск : ДГУ, 1982. – С. 51–57.
15. Никитин В. Н. Многострадальные: Очерки прошлого / В. Н. Никитин.– СПб., 1895. – 367

с.

16. О выдаче денежного награждения кантонистам Магометанского или языческого исповеданий, принявшим Христианскую веру. Именной [указ], объявленный Министру Финансов Военным Министром. 1836. Января 24 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1837. – Отделение второе. – Т. XI. – № 8812. – С. 82.
17. О Всемиловитейшем даровании народу милостей и облегчений по случаю коронования Его Императорского Величества. Манифест. Августа 26 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1857. – Т. XXXI. – Отделение второе. – № 30877. – С. 786–798.
18. О даруемых евреям облегчениях при исполнении рекрутской повинности // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1857. – Т. XXXI. – Отделение второе. – № 30883. – С. 807–808.
19. О дозволении военнослужащим Евреям вступать в брак с Еврейками и о домовых отпусках. Именной [указ], объявленный Главнокомандующим Армиями, Командирам Отдельных корпусов. 1834. Октября 12 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1835. – Т. IX. – Отделение второе. – № 7455. – С. 68.
20. О дозволении Евреям, отдаваемым в рекруты, принимать Христианскую веру терпимых в России исповеданий. Именной [указ], объявленный Гражданским Губернаторам Министром Внутренних дел. 1830. Сентября 6 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1835. – Т. V. – Отделение второе. – № 3896. – С. 15–16.
21. О дополнительных правилах о рекрутской повинности Евреев. Именной [указ], объявленный Гражданским Губернаторам Министром Внутренних дел. 1828. Мая 22 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. III. – № 2045. – С. 566–569.
22. О мере приёма детей дворян и обер-офицеров в батальоны военных кантонистов. Именной [указ], объявленный в приказ по учебным карабинерным полкам и батальонам военных кантонистов. 1846. Февраля 20 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение второе. – № 19747. – С. 268.
23. О переводе в батальоны военных кантонистов воспитанников военно-учебных заведений за дурные качества и предосудительные поступки. Именной [указ], объявленный Военным Министром Исправляющему должность Главного Начальника Кадетских Корпусов. 1836. Декабря 21 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение второе. – № 9796. – С. 300.
24. О переименовании некоторых Военно-сиротских Отделений в Сибири в батальоны и полубатальоны военных кантонистов и о учебных бригадах военных кантонистов в прочих Губерниях. Сенатский [указ] с прописанием Высочайшего повеления. 1827. Август 31 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. II. – № 1341. – С. 750–751.
25. О помещении в батальон военных кантонистов Цыганских сыновей. Именной [указ], объявленный Командиру 1 учетной бригады военных кантонистов Директором Департамента Военных Поселений. 1842. Февраля 27 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – № 15339. – С. 149.
26. О порядке приписке к свободным податным состояниям, исключенных из военного и морского ведомств кантонистов Еврейского закона. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов. 1859. Июня 16 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1861. – Т. XXXIV. – Отделение первое. – № 34633. – С. 584.
27. О принятии в батальоны военных кантонистов детей, при бродягах находящихся, по достижению восьмилетнего возраста. Сенатский [указ], по Высочайшему повелению. 1832. Марта 9 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1833. – Т. VII. – № 5222. – С. 135.
28. О сроке обязательной службы выпускаемым из училищ военного ведомства кантонистам из Евреев, принявших Православную веру. Именной [указ], объявленный в приказ

- Военного Министра. 1859. Января 26 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1861.– Т. XXXIV. – Отделение первое. – № 34088. – С. 60.
29. О считании сыновей Польских нижних чинов кантонистами только тех, кои рождены во время состояния уже отцов их в Российской службе. Сенатский [указ], по Высочайшему повелению. 1834. Августа 24 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1835. – Т. IX. – Отделение первое. – № 7358. – С. 831.
30. О том, что дети незаконноприжитыя разведенными солдатками Евангелического вероисповедания и Еврейского закона, принадлежат военному ведомству. Высочайше Утвержденное Мнение Государственного Совета, опубликованное 14 мая 1856 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1857. – Т. XXXI. – Отделение второе. – № 30254. – С. 123.
31. Об увольнении из училищ военного ведомства до двадцатилетнего возраста кантонистов рекрут из Евреев, не принявших Православной веры Сенатский [указ], по Высочайшему повелению. 1859. Июля 9 // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1861. – Т. XXXIV. – Отделение первое. – № 34727. – С. 689–690.
32. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии / Й. Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
33. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев [Текст] // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.
34. Цубенко Валерія Леонідівна. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»/ В. Л. Цубенко. – О., 2003. – 17 с.
35. Ячменихин В. К. Институт военных кантонистов в структуре русской армии / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8 : История. – 2000. – № 9. – С. 55–68.
36. Ячменихин К. М. Армия и реформы : военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.
37. Stanislawski, Michael. Tsar Nicholas I and the Jews : the transformation of Jewish society in Russia, 1825-1855 / Michael Stanislawski. 1st ed. – Philadelphia : Jewish Publication Society of America, 1983. – С. 436.